

MİRZƏ İBRAHİMOVUN “PƏRVANƏ” ROMANINDA LEKSİK YOLLA YARANAN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Giriş. Onomastika bir elm sahəsi kimi XX əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. Dilçiliyin bölmələrindən biri olan onomastika xüsusi adları öyrənir. Xüsusi adların tədqiqi xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, coğrafiyasının öyrənilməsi baxımından da maraq doğurur. Ona görə də dilçiliyin bu bölməsi daim digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqədədir.

Onomastikanın tədqiqinə son onillikdə kəskin maraq yaranmışdır. Dilçilərimizdən A.Qurbanov, A.Paşayev, M.Adilov, M.Çobanov, Q.Mustafayeva, N.Hacıyeva, K.Əliyev, V.Əliyev və b. sanballı əsərlər yazmışlar. Müstəqillik illərindən sonra, xüsusən toponimlərin əhatəli öyrənilməsi təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də xalqımızın çoxəsrlik tarixi aspektindən əhəmiyyətlidir. Çünki toponimlərin əsaslandırılmış şəkildə tədqiqi onun hansı xalqa məxsus olduğunu göstərir. Qarabağ toponimlərinin öyrənilməsi buna bariz nümunədir.

Antroponimlər də daim tədqiqat obyektinə olmuşdur. Buna səbəb odur ki, bəşər övladına qoyulan adlar hər zaman insanda maraq yaradıb.

Onomastik vahidlərin yalnız leksik mənası deyil, həm də qrammatik xüsusiyyətləri tədqiqatlara cəlb edilməlidir.

Məqələmizdə Mirzə İbrahimovun “Pərvanə” romanında leksik üsulla yaranan onomastik vahidləri nəzərdən keçirəcəyik.

Əsas hissə. Bədii əsərləri onomastik vahidlərsiz təsəvvür etmək olmaz. Hələ bu əsər tarixi səciyyə daşıyırsa... Mirzə İbrahimovun “Pərvanə” romanı tarixilik baxımından maraq doğurduğu qədər dilçilik mövqeyindən baxdıqda da yetərinə düşündürücüdür.

Bu yazımızda əsərdə leksik yolla yaranan onomastik vahidləri nəzərdən keçirəcəyik. Dilçiliyimizə də nəzər saldıqda onomastik vahidlərin müxtəlif üsullarla yaranması ilə bağlı fikirləri görürük. Məlumdur ki, onomastik sistem sabit qalmır, zaman-zaman müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Onomastik sistemə siyasi, iqtisadi, tarixi, mədəni hadisələr təsir edir. Belə təsirlər nəticəsində dildəki ümumi adlardan xüsusi adlar yaranır. Bu adlar bəzən struktur cəhətdən o qədər sabitləşir ki, onları kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Buna görə də onomastik vahidlərin yaranma yollarını müəyyən etmək mübahisə predmetinə çevrilir.

“Onomastik leksikanın bütövlükdə derivatoloji təhlili göstərir ki, əslində, dilçilikdə başlıca olaraq, iki mühüm söz yaratma üsulu mövcuddur: leksik-semantik, qrammatik” (3, s. 504).

Digər sözyaratma üsullarından fərqli olaraq leksik yolla sözyaratmanın tarixi daha qədim hesab olunur. Bu yolla yaranan sözlərdə qrammatik vasitələr heç bir rol oynamır, sözlər ümumi ad bildirməklə bərabər, həmçinin xüsusi adları ifadə edir. S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “Leksik yolla söz yaradıcılığı” adı altında leksik-semantik söz yaradıcılığı prosesi də şərh olunmuşdur (2, s. 215). A.Bağırovun tədqiqatları da A.Qurbanovun fikirləri ilə səsleşir. Lakin onun fikrincə, leksik yolla yaranan onomastik vahidlər sayəsində bir mövcud xüsusi addan yeni xüsusi ad yaranır. Onomastik vahidin biri digərinə çevrilir. Məsələn, “... Naxçıvan şəhər adı - “Naxçıvan” market adı, Qapıcıq dağ adı - “Qapıcıq” restoran adı, ... Badamlı kənd adı - “Badamlı” şirkət adı...” (4, s. 366).

Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, onomastik vahidlərin yaranmasında leksik, semantik, morfoloji və sintaktik yollar əsas götürülür.

Leksik yolla yaranan sözlər onomastik vahidlərin müxtəlif növlərində özünü göstərir, əsasən, ktematonimlərdə daha çox müşahidə edilir. “Bu cəhətdən çoxlu küçə, meydan, restoran, kafe, mağaza, musiqi kollektivlərinin adları diqqəti cəlb edir” (3, s. 368). Romandakı ktematonimlərin tədqiqində bu yolla yaranan sözlərə nəzər yetirəcəyik.

“Pərvanə” romanında onomastik vahidlərin əksəriyyəti sintaktik və morfoloji yolla yaranmışdır. Buna baxmayaraq, leksik yolla yaranan onomastik vahidlərə də rast gəlirik: Cahan, Hürri, Kərim, Reyhan, Hacı, Nisə, Sənan (dağ adı), Gövhər, Ramazan, Murad, Camal, Kür, Araz, Cıdır (düzün adı), İsa (bulaq adı), Qış (saray adı) və s.

Əsərdə işlənən Nisə adı “Qurani-Kərim”də Nisə surəsi ilə bağlıdır, yəni bu ümumi sözdən xüsusi ad yaranıb.

“Həlimə xanım başı bir az sonra süfrə başına yığılacaq böyük külfətin şamını hazırlamağa qarışdığından uşaqların nə vaxt həyətdən çıxdığından xəbəri olmadı, ancaq onda ayıldı ki, baqqal Kərimin arvadı molla Nisənin səsi həyəti bürümüşdü:

- Allah nəslinizi kəssin! - o, qarğayırdı, sol əlindən Babacanın qolundan tutub dartırdı” (1, s. 379).

“Hürri” sözünün isə ərəbcədən mənası “qaragözlü” deməkdir. Bəzi ədəbiyyatlarda sevgili, cənnət qızı, şəffaf bədənli qadın və s. mənaları da verilir. “Məmməd Rza bəy Hürini sevirmiş, ona elə əsir olmuşdu ki, aylarla o biri iki arvadına-Cahan xanıma və Afəridə xanıma baxmırdı” (1, s. 15).

“Murad” sözü ümumi şəkildə arzu, məqsəd, istək dilək mənalarında işlənir: Görüm səni muradına yetəsən! Görkəmli şairimiz Səməd Vurğunun qeyd etdiyi kimi:

Ürək dəmir deyil, daş da deyil ki?

Min bir muradı var, min bir arzusu!

Naxırçı Muradı yamsıladı! - deyib uşaqlardan hansısa yerindən səsləndi (1, s. 526).

⁸⁵ Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı. E-mail: seide.tagizade.00@mail.ru

“Gövhər” - qiymətli daşlardan birinin adıdır. Bu ümumi isimdən insan anlayışı bildiren xüsusi isim əmələ gəlmişdir. “O ümitsizlik içində, o qaranlıqda günəş birdən doğdu, özü də Gövhər xanımın uğurlu qədəmləri ilə qapılarına gəldi” (1, s. 663).

“Ramazan” – ərəb sözü olub 9-cu qəməri ayının adıdır. Ramazan sözünün mənası və bu mübarək aya Ramazan deyilməsinin hikmətini belə açıqlayırlar:

Günəşin hədsiz istiliyindən daşların çox qızması mənasını verən “ramad” kəlməsindən əmələ gəlmişdir. Belə bir yerdə gəzən adamın ayaqları istidən yanır, əziyyət və məşəqqət çəkir. Eynilə bu misaldakı kimi, çox oruc tutan insan da aclıq və susuzluğun hərarətinə qatlaşır, əziyyət və məşəqqət çəkir, ürəyi yanır. “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə adın mənası “isti, bürkü” mənasında verilmişdir (5, s. 200). Romanda da həyatı məşəqqətlə və əziyyətlə dolu olan nökrə bu ad verilmişdir. “Yaxşı məsəldir. De görüm, adın nədir, qardaş? - deyib faytonçunun ədası ilə ona müraciət etdi. - Nökrəmizin adı Ramazandır” (1, s. 439).

Göründüyü kimi, dildə ümumi isimlərdən də xüsusi adlar yarana bilir.

Leksik yolla yaranan toponimlər məsələsi maraq doğurur. Çünki bəzi dilçilər toponimlərin yalnız sintaktik üsulla əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Toponimlərə diqqət yetirdikdə I, II, III növ təyini söz birləşməsi tiplərinə rast gəlirik. Dildə işlənmə tezliyindən asılı olaraq həmin terminlər əksər hallarda düşür. Məsələn, coğrafi terminlər əksər hallarda ellipsiyaya uğrayır: Bakı şəhəri – Bakı, Minsk vilayəti – Minsk, İsfahan şəhəri – İsfahan.

“Pərvanə” romanında rast gəldiyimiz leksik toponimlər: Cıdır (düz), Senat (meydan), Sənan (dağ) və s.

“Ehh, Nəriman, bizim yerlər yadıma düşdü, burnumun ucu göynədi! Sən Qarabağı görməmişən, onun gözəlliyini deməklə başa gələn deyil, belə havalarda Cıdır düzündə, İsa bulağında, hər qayanın dibində, hər budağın başında bir süfrə açılıb toğlu kababının iyi ərşə qalxır, çalan kim, oxuyan kim!..” (1, s. 485).

“Adətən Nataşa da xoş havadan istifadə edir, mütləq Hürini və Sahibi götürərək, gah Peterburqun səliqəli, təmiz parklarında, gah da Neva çayının sahilində universitet yerləşən geniş, ürəkaçan küçədə, bəzən də Qış sarayının ətrafında və ya Senat meydanında gəzdirdirdi” (1, s. 313).

Mülayim, ruh oxşayan yaz günəşinin qızılı telləri Sənan dağının döşündə, giləsalaların qızılı qüllələrində, məscidlərin mavi minarələrində oynayırdı (1, s. 376).

Sənan dağı və şəhərin adı ərəb tarixçisi Tarik ibn Sənanın adından yaranmışdır. Sözüün hərfi mənası isə işlək, çalışqan, zəhmətsevər, təriflənən, mədh edilən, kəskin deməkdir. Burada ümumi sözdən xüsusi ad – antroponim yaranmışdır. Həmin antroponim isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi zamanın tarixi, mədəni və s. tələblərindən irəli gələrək toponimə çevrilmişdir.

“Hər ikisi eyvana çıxdı, Kür çayının o biri sahilində açılmaz əbədi bir tilsim kimi ucalan Metex qalasına tərəf baxdılar” (1, s. 392).

Kür çayının adı “dəli, nadinc” mənası ilə bağlıdır. Kürün tez-tez aşılıb-daşması da buna bariz nümunədir.

“Vəfadarın sazının simlərindən qopan səslər... Arazın o tayına, Təbrizin göyərçinlər yuva salmış damlarına, Ərdəbilin Savalan dağlarına gedib çatırdı” (1, s. 94). Şumerlərin tikinti tanrısının adı Araz olub. Araz çayının adı həmin tanrının adından götürülüb.

“Kimi deyir, qız boş sözdür, Xuduş bəy istəyib, Kərim bəyin Savuç bulaqdan aşağı nə ki torpaqları var, keçirsin əlinə” (1, s. 441). “Savuç” sözünün hərfi mənası “müdafiə” deməkdir. Burada da ümumi sözdən onomastik vahid yaranmışdır.

İsa bulağı isə Şuşanın ərazisində yerləşir. Azərbaycan təbiətinin nadir incilərindən sayılır. Bu hidronim haqqında yerli əhalinin məlumatına görə, bulaq XVIII əsrdə ilk dəfə onu qalın meşəlikdə üzə çıxarmış İsa adlı əkinçinin adını daşıyır.

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən Senat meydanı, Sənan dağı memorial toponimlər hesab olunur.

Romanda leksik yolla yaranan kosmonimlər:

“Günəş qızır, sular oyanıb daşır, ağaclar pöhrələnir, çəmənlər yaşıllaşır, dağlarda gül-çiçəklər açılmağa başlayırdı” (1, s. 11).

Erqonimlərin leksik yolla yaranması:

“İstəyirəm, məktəbin adını “Çıraq” qoyam!” (1, s. 635).

Mirzə İbrahimovun məktəbi “Çıraq” adlandırması əbəs yerə deyildi. Təhsilin məktəbin uşaqların həyatına işıq saçacağına bir işarə idi...

Nəticə. Beləliklə, onomastik vahidlərin leksik yolla yaranmasını müstəqil şəkildə öyrənmək lazımdır. Nümunələrdən də göründüyü kimi, leksik yolla yaranan onomastik vahidlərdən M.İbrahimov romanda üslubi məqamda istifadə etmişdir. Son olaraq qeyd edək ki, leksik yolla yaranan sözlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İbrahimov M. Pərvanə. Bakı: Gənclik, 1971, 700 s.
2. Cəfərov S. Mütəsir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları (II cild). Bakı, 2019, 432 s.
4. Bağirov A. Onomalogiya problemləri (II cild). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 412 s.
5. Paşayev A., Başirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2011, 340 s.

Açar sözlər: “Pərvanə” romanı, onomastik vahidlər, leksik üsul

Key words: The novel “Parvana” onomastic elements, lexical formations

Ключевые слова: роман "Парвана", ономастические единицы, лексический способ

Mirzə İbrahimovun “Pərvanə” romanında leksik yolla yaranan onomastik vahidlər

Xülasə

Məqalədə M.İbrahimovun “Pərvanə” romanındakı leksik yolla yaranan onomastik vahidlərdən bəhs olunur. Əsərin bədiiliyini şərtləndirən əsas vasitələrdən biri də məhz yazıcının istifadə etdiyi onomastik vahidlərdir. M.İbrahimov romanda onomastik vahidlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Əsərin həcmi geniş olduğu üçün onomastik vahidlərdə rəngarəngdir. Tarixi zaman olduğundan real şəxs adları kosmonimlər, erqonimlər, həmçinin bir çox dünya xalqlarına mənsub toponimlər və s işlənmişdir. Həmin onomastik vahidlərin yaranma yolları arasında leksik üsulla yarananları ön plana çəkəcəyik.

Lexical formations and onomastic elements created in Mirze İbrahimov's novel “Parvana”

Summary

One of the main tools determining the artistic nature of the work is the onomastic units used by the writer. M. İbrahimov skillfully used onomastic units in the novel. Since the volume of the work is wide, it is colorful in onomastic units. Since historical times, real personal names have been used as cosmonyms, ergonims, as well as toponyms belonging to many peoples of the world, etc. Among the ways of formation of those onomastic units, we will highlight those formed by the lexical method.

Ономастические единицы в романе Мирзы Ибрагимова «Парвана», созданные лексическим способом

Резюме

Одним из основных средств, определяющих художественную природу произведения, являются ономастические единицы, используемые писателем. М. Ибрагимов умело использовал в романе ономастические единицы. Поскольку объем работы широк, она красочна в ономастических единицах. Настоящие личные имена с исторических времен использовались как космонимы, эргонимы, а также топонимы, принадлежащие многим народам мира и т. д. Среди способов образования этих ономастических единиц выделим те, которые образованы лексическим методом.

Rəyçi: Filologiya elmlər doktoru, professor Reyhan Həbibli